

Аби «Енеїду» можна було не тільки читати, а й розуміти: краєзнавець із Полтави створив словник до цієї знакової поеми

Борис Тристанов замахнувся на справу, якої чомусь не роблять мовознавці.

ПОЛТАВСЬКИЙ краєзнавець, автор сайту «Історія Полтави» Борис Тристанов цими днями відвідував «фейсбуківській» спільноті про те, що завершив роботу над словником до бурлескно-трагедійної поеми Івана Котляревського «Енеїда», яка стала першим в українській літературі твором, написаним народною мовою. Витратив на це, за його словами, три місяці. Усього в словнику 2 940 словникових статей і 290 коментарів до окремих строф чи рядків.

Наша наукова критика не пішла далі добрих намірів, аби зробити великий твір доступним для широкого загалу

На наше прохання Борис Юрійович розповів «Вечірній Полтаві», як виникла сама ідея створення такого словника: «До 250-ліття із дня народження нашого славного земляка, засновника нової української літератури Івана Котляревського я опублікував на своєму сайті поему «Енеїда», що є епохальною подією в культурному житті України, хоч зазвичай літературних творів не публікую. Чесно кажучи, востаннє читав цю знакову поему ще в середній школі. А тут почав перечитувати й захопився. Проте, як виявилось, досить багато слів у ній були мені невідомі. Або ж я відразу не міг зрозуміти, що Іван Котляревський мав на увазі, вживши їх. Так почав цікавитися різними коментарями до «Енеїди» й натрапив на коментар, укладений Олексієм Ставицьким (видавництво «Радянська школа», 1989 рік). І був вражений не стільки самим коментарем, скільки передмовою до нього, де автор зазначав, що позаду 200-ліття із дня народження Івана Котляревського, не за горами 200-ліття з дня першого видання «Енеїди», а наша наукова критика не пішла далі добрих

намірів, аби пояснити та зробити доступною для широкого загалу цю цікаву поему: у великій бібліографії праць про неї практично немає присвячених цій темі, хоч настійну потребу в розгорнутому коментарі до першого твору нової української літератури розуміє кожен, хто його читав. Ну, у мене відразу виникла думка: потрібно шукати щось написане й видане пізніше — як не-як минуло понад 30 років. Але, як не старався, нічого нового так і не знайшов. Та й за свідченням співробітників Полтавського літературно-меморіального музею І. П. Котляревського, коментар Олексія Ставицького є найбільш розгорнутим з усіх коментарів до «Енеїди». Але ж він не давав пояснення тих багатьох вжитих великим класиком слів, які були мені незрозумілими. Під час своїх пошуків знайшов передмови, примітки чи пояснення до «Енеїди» літературознавців, внесок яких у справу вивчення творчої спадщини Івана Котляревського особливо помітний: Богдана Лепкого, Ієремії Айзенштока, Агапія Шамрая, Бориса Деркача. Узавши за основу коментар Олексія Ставицького, я додавав до нього ту інформацію від інших дослідників, якої в ньому не було. Або ж порівнював коментарі, якщо помічав розбіжності в думках авторів».

— А коли ви зрозуміли, що візьметесь за створення словника до «Енеїди»?

— Поштовхом до цього якраз і став коментар Олексія Ставицького. Так би мовити, об'єднавши коментарі вже згаданих літературознавців, я з'ясував, що в «Енеїді» все одно лишилося багато слів, тлумачення яких у них немає. От тоді й виникла думка зробити свій словник на основі Словника до видання «Енеїди» 1842 року, який вважається укладеним самим Іваном Котляревським, хоч я маю щодо цього великі сумніви. Далі додавав сло-

ва за таким принципом: читаючи «Енеїду», знаходив невідомі чи маловживані слова, яких не було у згаданому словнику, а також ті, тлумачення яких викликали в мене сумніви. Або ж слова, щодо яких було кілька тлумачень, і потрібно було підібрати таке пояснення, яке б влучало в десятку, відповідало тому, що мав на увазі сам Іван Петрович. Для цього вже використував 11-томний Академічний тлумачний словник української мови іще радянських часів, а також Словник української мови у 20 томах, який розпочало видавати 2010 року видавництво «Наукова думка», — звідти й черпав тлумачення.

«Найбільше дратувало те, що для тлумачення першого твору нової української літератури я змушений був вдаватися до російських словників»

— Варто зазначити, що робота зі словниками української мови, як на мене, тягне за собою багато проблем. Якщо «Енеїда» — перший твір нової української літератури, отже, це основа нашої мови. Урешті-решт цей твір живий, його вивчають у середній школі. І якщо школяр при цьому не розуміє половини слів, він йому стає просто нецікавим. Тому мені здавалося, що Академічний тлумачний словник української мови має пояснювати всі слова з «Енеїди». Але він цього не робить. І це, на мій погляд, неприпустимо. Як у такому разі взагалі маємо вивчати українську класику? Адже якщо ви читаєте твори Лесі Українки, Івана Франка, Панаса Мирного тощо, то неодмінно зустрічаєте слова, яких не розумієте. Бо від написання цих творів минуло 150—200 років. Так, за цей час українська мова змінилася. Але ж ми повинні зберегти все її розмаїття — і при цьому пояснити, що це слово, скажімо, застаріле чи

є русизмом. Тож під час роботи над словником до «Енеїди» мене найбільше дратувало те, що для тлумачення першого твору нової української літератури, у якому Іван Котляревський використав усе, що було в тогочасній мові: полонізми, русизми, інші запозичення, я змушений був вдаватися до російських словників. Як думаєте, що означає вираз: «дивитися сентябрьом»? Ніде немає пояснення. Тільки у старих російських словниках я знайшов відповідь: це значить «дивитися похмуро». В українському аналогу це, мабуть, мало б звучати так: «дивитися жовтнем», бо вересень у нас іще теплий, сонячний місяць, хоча не знаю, яким він був за часів Івана Котляревського.

Те саме можна сказати і про запозичення з інших мов, скажімо, із французької. Так от, в «Енеїді» читаємо: «Дочка Лавися чепуруха в німецькім фуркальці була». В Академічному тлумачному словнику української мови «фуркальце» чи «фуркало» — те саме, що «дзига». Але у згаданому виразі це значення не підходить. Словник до видання «Енеїди» 1842 року перекладає це слово російською мовою як «фуро». А згідно зі «Словарём галлицизмов русского языка» (при цьому словника галліцизмів української мови немає), «фуро» — це вузька сукня, що облягає фігуру.

Працюючи над своїм словником, мав величезні складнощі й зі сталими виразами. В «Енеїді» таких надзвичайно багато, але їх теж (незрозуміло, чому) не пояснює Словник української мови. «Паличкою-стукалочкою» став «Толковый словарь живого великорусского языка» Володимира Даля, укладений 1840 року, у якому я знайшов пояснення багатьох сталих виразів, вжитих Іваном Котляревським. Мушу сказати, що цей словник для мене є ідеальним, адже він не тільки подає історію російської мови, а ще й, по суті, об'єднує різні народи навколо неї. Тобто в його реєстрі є слова чи вирази, які зникли зі вжитку, але автор наводить їх, пояснюючи, яке значення вони мали, скажімо, на Вологодщині чи Полтавщині. Зрозуміло, що Володимир Даль вважав Україну частиною Російської імперії, а українську мову — діалектом, відповідно, у його словнику міститься й багато українських слів. Тож я досить часто звертався до нього, як, власне, й до Енциклопедичного словника Брокгауза і Ефрона тощо.

На відміну від літературознавців, краєзнавець засумнівався в тому, що Словник до видання «Енеїди» 1842 року укладений самим автором

— Ви сказали, що, коли почали працювати зі Словником до видання «Енеїди» 1842 року, то засумнівалися в тому, що його уклад сам автор славнозвісної поеми.

— Що мене найбільше збентежило? Те, що в його реєстрі дуже багато слів, які не вживаються в «Енеїді», — я нарахував таких 185 з 1 565-ти, тобто майже 12 відсотків. Через це в мене й виникли сумніви: як автор поеми, укладаючи цей словник, міг включити до нього слова, яких

немає в його творі? Узагалі незрозуміло.

Під час мого дослідження з'ясував, що є потреба занести до мого словника й слова, які зустрічаються в «Енеїді» багато разів і мають кілька значень. Бо буває так, що ви нібито й знаєте слово, а всі його значення вам невідомі. А мій словник побудований таким чином, що містить посилання на строфу «Енеїди», де це слово вживається. І якщо в кожному контексті воно тлумачиться по-різному, я щоразу пояснював його значення. Так от, у Словнику до видання «Енеїди» 1842 року я зіткнувся з поясненнями слів, які не відповідали тексту поеми, тобто це взагалі щось «ліве», як зараз кажуть. І це тільки підтвердило мої сумніви щодо того, що цей словник укладений не Іваном Котляревським.

Більше того, я поділився ними з провідним науковим співробітником літературно-меморіального музею І. П. Котляревського Євгенією Сторохою, і вона зізналася, що поділяє їх. Бо найперше словник з'явився у першому виданні «Енеїди» 1798 року Максима Парпури (сам Іван Петрович не мав до цього видання жодного стосунку, оскільки воно побачило світ без його згоди). І якщо ви порівнюєте слова в реєстрах словників до видань 1798-го й 1842 років, то зрозумієте, що зі словника до першого видання відсутні в поемі слова, перекочували у словник до видання 1842-го, що з'явилося вже після смерті родоначальника нової української літератури. Тому вважаю, що Іван Котляревський не укладав словника до своєї поеми. Хоч усі літературознавці, починаючи від Івана Стешенка, якому належить коментар до першого видання «Енеїди» за українським правописом 1909 року (до цього поема виходила в російській транслітерації), дотримуються протилежної думки.

До речі, потрібно згадати і про досить вільне поводження з текстом при виданні «Енеїди», починаючи з 1969 року. Як відомо, існує загальнозвізане академічне видання 1952 року — це повне зібрання творів Івана Котляревського, перший том якого містить поему «Енеїда». А от у київському виданні 1969 року (видавництво «Наукова думка») є, на мій погляд, суттєві відмінності. Наприклад, у виданні «Енеїди» 1842 року читаємо: «З отрібки баба, шарпаніна», тобто йдеться про дві українські страви. А у виданні цього твору 1969 року із двох страв уже зробили одну: «З отрібки баба-шарпаніна». Хоч «з отрібки баба» — це локшина з подрібненою печінкою чи іншими нутроцями, або м'ясом, а «шарпаніна» — це запечена в тісті солона (вимочена перед приготуванням) риба. Засмутило мене й те, що в Академічному тлумачному словнику в цитатах з «Енеїди» трапляються помилки. Коли, скажімо, Енею приписують те, що зробив його ворог Турн, це, вважаю, вже занадто.

«Десь десять виразів мені так і не піддалися»

— Мабуть, потрібно зазначити, що, окрім усього, ви додали до свого словника й відомі слова, які вживалися в цитатах з «Енеїди» у словниках української мови.

— Я вже завершив, було, роботу над словником, після чого задав запит в Інтернеті на пошук усіх слів, які ілюструються цитатами з «Енеїди» у словниках. У результаті отримав здоровенний список. А далі аналізував цей список і додавав у свій словник ще й такі слова: відомі, але прокоментовані тлумачними словниками української мови. Ну і останнє — тлумачення якихось виразів, рядків чи цілих строф, доповнені інформацією з коментарів Ієремії Айзенштока, Агапія Шамрая, Богдана Лепкого, Бориса Деркача, Олексія Ставицько-

го, — я виніс уже за межі словника як такого. От, скажімо, троянці пливуть і співають, звісно ж, ті пісні, які знав сам Іван Котляревський. А літературознавці якраз і пояснюють нам, що це пісенні строфи, а також те, які саме пісні має на увазі Іван Котляревський. Бо я ж не знавець пісенної народної творчості.

Мушу сказати, що десь 10 виразів мені так і не піддалися. Я не зміг знайти навіть чогось схожого, аби якось підібратися до розгадки їхнього значення. Звертався по допомогу до мовознавців, але й вони безсилі мені чимось допомогти. Наприклад, каменем спотикання стало словосполучення «хвіст з прикладом». Слово «приклад» має багато значень, а от що таке «хвіст з прикладом» — важко сказати.

— Ви зазначали, що у вас виникла якась глобальна ідея щодо словника до «Енеїди».

— Так, хочу зробити реєстр усіх слів, використаних у цій поемі. Загалом у поемі 32 282 слова. Щоправда, багато з них повторюються або вживаються в різних формах. А отже, усі слова потрібно привести до тієї форми, яка вживається у словниках.

— Вам не дивно, що за цю справу досі не взялися мовознавці, кому, здавалося б, сам Бог велів цим зайнятися?

— У мене немає пояснення цьому. Так само й Олексій Ставицький не зміг це пояснити. І ніхто не може. Як на мене, цю тему давно мали б порушити фахівці. Чомусь для російського літературо- й мовознавства родоначальник їхньої літературної мови Олександр Пушкін — це «зірка» першої величини. На його честь у Санкт-Петербурзі відкрили Пушкінський Дім — таку неповну назву має інститут російської літератури Російської академії наук. А у нас таке виняткове художнє явище, як «Енеїда» (плід трьох десятиків років праці автора), що є, по суті, енциклопедією народного життя, де кожне слово вжито не просто так, на жаль, глибоко й послідовно не вивчається. Більше того, 250-ліття із дня народження Івана Котляревського навіть не спромоглися відзначити на державному рівні. Очевидно, простіше кричати про утиски рідної мови.

Узагалі мушу сказати, що робота над словниками відкрила переді мною мовні проблеми, про які я навіть не здогадувався. По-перше, а яку саме мову ми всі вважаємо українською. Тільки, умовно кажучи, київську? А мова, якою люди послуговуються на Полтавщині, Херсонщині, Буковині, Галичині чи Закарпатті, — не українська? А якщо це невід'ємні, як на мене, частини української мови, її діалекти, то чому слова з цих діалектів відсутні в Академічному словнику? Чи, може, академічні мовознавці вважають усі діалекти української мови, крім свого, «суржиком»? І чи не роз'єднує таке ставлення до діалектів людей, які живуть у різних частинах України? Та й чи взагалі можливо змусити всіх розмовляти єдиною мовою, яка буде запорукою єдиної країни?

По-друге, проблема репресій проти української мови за часів радянської влади, які ще справедливо називають лінгвоцидом. У 2005 році Орися Демська-Кульчицька склала реєстр репресованих слів. Я не проводив аналізу всіх слів, включених до реєстру, а обмежився лише словами, які розпочинаються з літер А—Г. Так от, дві третини цих слів повернули в обіг, тобто реабілітували іще в радянські часи при укладанні 11-томного Академічного тлумачного словника української мови. Третина, що залишилася, не увійшла до нового словника, а отже, на думку українського мовознавства, ці слова зникли не внаслідок репресій, а внаслідок дії законів розвитку української мови.

По-третє, у мене викликає замішання й те, що до нового словника не потрапляють не тільки деякі слова з «Енеїди», а й деякі слова з першого словника української мови, відомого нам як Словник Бориса Грінченка, над яким працювала ціла плеяда діячів «Старої громади». Можна згадати хоча б Володимира Науменка, Євгена Тимченка, Євгена Чикаленка, Павла Житецького. Періодично згадуються як ці імена, так і їхній видатний внесок у розвиток української культури й зокрема мови, та під шест цих слів потроху знищуються їхня багаторічна праця. Це як із пам'ятниками архітектури: немає пам'ятника — немає проблем із його збереженням, немає слова — немає проблем із його збереженням. Але ж без історії не може існувати ані країна, ані мова. Без історії країни й мови складається враження, що вони виникли невідомо звідки.

Окрім усього, розшукав 520 ілюстрацій, представлених у різних виданнях «Енеїди»

— Знаю, що ви ще й розпочали роботу з підготовки виставки, на якій буде представлена більшість зі знайдених вами ілюстрацій до «Енеїди».

— Після публікації «Енеїди» мені захотілося розмістити в тексті поеми ілюстрації до неї. Пошуки в Інтернет-мережі мене не задовольнили або якістю ілюстрацій, або відсутністю вказівки на джерело публікації. От і виникла думка: а чому б не розшукати всіх видань «Енеїди», які супроводжувалися ілюстраціями? Пошуки обмежив періодом з 1874 року, коли з'явилися перші ілюстрації Порфирія Мартиновича (а були опубліковані 1903-го), по 1969 рік, коли побачили світ ілюстрації Олександра Данченка. Далі протягом кількох десятиріч майже в усіх виданнях паливали ілюстрації Анатолія Базилевича.

Тут зазначу, що без допомоги співробітників Полтавського літературно-меморіального музею І. П. Котляревського й обласної універсальної наукової бібліотеки імені І. П. Котляревського ця робота була б неможливою. До речі, усі видання, з якими я працював, віднайшлися в Полтаві, окрім видання 1931 року з ілюстраціями Миколи Алексеєва. «Скани» останніх ілюстрацій, відомих навіть не всім фахівцям, замовляв у Львові. Загалом вдалося розшукати 520 ілюстрацій 18 авторів. Окрім уже згаданих, це Василь Корнієнко, Іван Бурячок, Адальберт Штірен, Мирон Левицький, Михайло Деревус, Сергій Пожарський, Іван Іжакевич і Федір Коновалюк (працювали у співавторстві), Микола Муратов, Мирослав Вапа, Іван Бекетов, Олександр Довгаль, брати Басалиги.

Звичайно, усі 520 зібраних ілюстрацій навряд чи вдасться виставити, але принаймні 400 з них будуть представлені полтавцям. А взагалі ідея виставки полягає в поєднанні в одній експозиції ілюстрацій і всіх видань «Енеїди», починаючи з видання 1842 року. Виставка неодмінно відбудеться, хоча у зв'язку з карантинном можливе її перенесення в часі. Узагалі збиралися провести її у виставковій залі Галереї мистецтв імені Миколи Ярошенка із 20 серпня по 13 вересня цього року, щоб захопити й день Незалежності України, і день народження Івана Котляревського, до того ж вона мала б стати таким собі завершальним акордом ювілейного року.

Ганна ЯРОШЕНКО
«Вечірня Полтава»
Фото автора

Р. С. Борис Тристанов запрошує літературо- й мовознавців до обговорення на сторінках «Вечірньої Полтави» порушених ним мовних проблем.